

До ювілею Олени Апанович

Олена Апанович. Чортотлицька Запорозька Січ: До 345 річниці заснування. - К.: Укр. козацтво, 1998. - 80 с.

Книжка Олени Апанович - історика, письменниці, лауреата Державної премії ім. Т.Г.Шевченка та Фондації Антоновичів (США) - уперше у вітчизняній історичній науці подає синтезовану історію Чортотлицької Січі, що проіснувала найдовше з восьми Запорозьких Січей, упродовж 1652-1709 рр., тобто 57 років.

Саме на цей час припадає один із найтрагічніших періодів нашої історії, коли на українських теренах заланували руїни державного й господарського життя, політичне безладдя, які стали наслідком міжстаршинської боротьби за гетьманську булаву та безперервних польсько-турецьких воєн за володіння землями України.

Водночас саме тоді велися відчайдушні героїчні змагання українських патріотичних сил, що прагнули відновити величність Української гетьманської держави. Тож Чортотлицька Січ перебувала у вирі буремних суперечливих подій.

Книгу О.Апанович, яка складається з двох частин, присвячено саме висвітленню маловідомих сторінок історії Січі, коли в Україні, після смерті Б.Хмельницького, особливо загострилося протистояння між різними групами козацької старшини за гетьманську владу. Три могутні сусіди України - Росія, Польща й Туреччина - у свій спосіб додавали хмизу до багаття міжусобної війни.

У першій частині «Чортотлицька Січ у 50 - 70-х рр. XVII ст.» (28 розділів) послідовно висвітлюються надзвичайної ваги питання щодо історії Січі. Починається оповідь від часу заснування Січі, яку в 1652 р. перенесли з Микитинового Рогу в місцевість над рікою Чортотлик (тепер поблизу с. Капулівка Нікопольського р-ну на Дніпропетровщині). Автор наводить цікаві документи про столицю-фортецю, її розта-

шування. Докладний опис укріплення дає змогу читачеві уявити вигляд фортеці, в центрі якої був майдан та церква Покрови Богородиці. Шеститисячний гарнізон Січі міг легко витримати тривалу облогу.

О.Апанович зуміла визначити територію володінь Січі, базуючись на джерелах і титулі, яким зазвичай закінчувалися листи запорожців - «Войсько Запорожское, Днепровское, кошевое, верховое, низовое и будущее на лугах, на полянах, и на всех урочищах Днепровских, и полевых, морских». Не обминула дослідниця господарські заняття запорожців - промисли, ремесла, торгівлю, працю на хуторах-зимівниках.

Зносини Січі з Кримським ханством тоді позначалися певною самостійністю. Незважаючи на ворожнечу, сторони підтримували господарсько-економічні й торговельні зв'язки. У книзі йдеться про втечі на Січ «городової черні», тобто селян, міщан і козаків. Саме за рахунок втікачів з Московії, Білорусі, різних регіонів України зростала козацька громада. Своєрідною була соціальна структура Чортотлицької Січі, де старшинам, середньому багатому козацтву протистояли «худьє козацки», неіснуюча голота (сірома), позбавлена засобів виробництва.

Чимало захоплюючих сторінок книги присвячено участі козаків Чортотлицької Січі у Визвольній війні, в якій Запорозька козацька республіка, що на той час мала столицю на Микитиному Розі, відіграла провідну роль. Витривале й хоробре ядро українських збройних сил Визвольної війни становили саме козаки. Під час неї склалася Українська козацька держава, влада якої поширювалась на визволену від поляків територію обох берегів Дніпра - Гетьманщину. Там жило 90% усього козацького населення України.

Чортотлицьку Січ було засновано за нових історичних умов. Спеціально призначена гетьманом залога із 400 козаків підлягала кошовому отаману, якого теж призначав Б.Хмельницький.

Взаємини між Запорожжям та Гетьманщиною після смерті гетьмана 1657 р. склалися непросто. Січ претендувала на відновлення колишньої провідної ролі у розв'язанні загальноукраїнських проблем політичного і військового характеру, своїх міжнародних позицій. Тож у перші три десятиліття від часу заснування Чортот-

лицька Січ неодноразово втрачала правильні політичні орієнтири, бо польсько-турецько-московсько-татарські війни привносили чимало трагізму до її буття. І все ж, попри все, Січ виконувала безпосередньо свою історичну місію - протистояла турецько-татарським завоюванням.

Автор із захопленням пише про свого улюбленого героя - кошового отамана Івана Сірка - «запорозького характерника, людину з харизмою» (Божественне натхнення), унікальну особу, якого вісім разів січовики обирали кошовим.

Слава Івана Сірка була світовою, бо про талант полководця, відчайдушну мужність та відвагу, про безмежну відданість народу писали послі своїм правителям у Європу та Азію, про нього згадувалось у державних документах Польщі, Німеччини, Швейцарії та інших країн. По його смерті на Україні складали пісні, легенди, думи, перекази.

Далі в книзі йдеться про збройні виступи Січі проти гетьманської влади, про опозиціонера Якова Барабаша, про братовбивчу громадянську війну, що точилася в Україні й забрала десятки тисяч людських душ. Чимало перипетій трапилося в історії Січі, пов'язаних з особою кошового гетьмана Івана Брюховецького, з протистоянням царському гарнізону, з Андрусівським перемир'ям 1667 р., взаєминами з гетьманом Петром Дорошенком, якому вдалося об'єднати землі по обидва боки Дніпра, з претендентом на гетьманську булаву Петром Суховієм, зі стосунками гетьмана Михайла Ханенка з Запорожжям.

Страшною подією для України стала навала двохсоттисячного війська султана Магомета в 1672 р. Ординці грабували житла, обертали церкви й костьоли на мечеті, розкинули свої чамбули майже по всьому Правобережжю. Врешті за Бучацьким миром між Польщею й Оттоманською Портою від 18 жовтня 1672 р. королівський уряд Польщі віддав суперникам Поділля, що стало турецькою провінцією, а Брацлавщина й Київщина, як козацька територія, відійшли під протекторат султана і під гетьманування Петра Дорошенка. Наступні події, серед яких найзначніші - похід козацько-московського війська 1674 р. на правий берег Дніпра, перехід правобережних полків на бік Самойловича, напад війська Кочлан-Паші на Поділля призвели до того, що населення масо-

во почало переселятися на Лівобережжя та Слобожанщину, а Південь лежав зруйнований, у згарищах і ставав пустою.

Спливали роки, зрікся покинутий усіма правобережний гетьман П.Дорошенко своєї булави, визнав себе винним перед запорожцями за те, що перебував із чигиринцями в союзі з кримським ханом і на Євангелії присягнувся їм у нерозривному братерстві, віддавши клейноди. Та доля і воля Москви розпорядилися так, що те саме вчинив він удруге, тепер схилившись перед силою гетьмана Лівобережжя І.Самойловича, а також Ромодановського, який командував царськими збройними силами в Україні.

А невтомний Сірко продовжував воювати проти Туреччини та Кримського ханства і в другій половині 70-х років, об'єднуючи під своєю егідою запорожців, донців та калмиків, він завдавав нищівних ударів військам Порти.

Султан потерпав від зухвалості козаків і навесні 1679 р. розпочав споруджувати на пониззі фортеці, щоб звідти рушити на Лівобережжя. 25-тисячне військо мало протистояти Запорозькій Січі. Саме до цих подій історична традиція прив'язує знамениту відповідь запорожців та їх отамана І.Сірка турецькому султану. Закінчив своє життя ушлявлений Іван Сірко 1 серпня 1680 р. Опис похорон мужнього лицаря викладено за літописом С.Величка.

Друга частина книги «Чортомлицька Січ у 80-90-х роках XVII — першому десятилітті XVIII ст.» — це новий етап у житті козацької Січі, за нових історичних умов, у яких діяли інші історичні особи. Зі сторінок праці читач довідується про історію періоду між 1671-1709 рр., що ознаменувався Бахчисарайським миром між Москвою і Кримським ханством, невдалим походом царського війська й козаків на Крим, із гетьманством Івана Мазепи, з іменем якого пов'язана остання спроба визволитися з колоніального ярма Російської імперії.

Непростими були стосунки Січі з новообраним гетьманом Мазепою, котрий прагнув стабілізації політичного й економічного життя і в абсолютній таємниці виношував ідею незалежності України. Московська держава завжди у перспективі мала намір позбутися Січі, козацької вольниці. Будуючи фортеці зі своїми залогами, ратними людьми заселяючи землі Півдня, найчастіше

іноземцями, вона вела планомірний наступ на тих, хто тисячами віддавав своє життя впродовж століть, боронячи край. Тож не дивно, що Запорожжя стає осередком для розвитку політичного й соціального руху, висуває на свого писаря (потім гетьмана), людину з середовища української світської інтелігенції Петра Іваненка - Петрика, особу з високою національною свідомістю й демократичними переконаннями. З книги ми довідуємося про складні хитросплетіння політичних планів Москви, Мазепи, Петрика, до яких додано цікаві оповіді про події, що тоді відбувалися.

Кошовий отаман Кость Гордієнко став найвидатнішим після Івана Сірка козацьким обранцем. Йому довіряли уряд 12 разів. Це була високоосвічена людина, котра знала кілька мов, пізніше, в екзилі, разом із Пилипом Орликом додала від себе чимало до його Конституції 1710 р. Сторінки книги О.Апанович, що зафіксували винайдені дослідницею архівні матеріали, емоційно передають перебіг подій, пов'язаних з діяльністю Гордієнка, який не приховував свого ставлення до Москви. Козаки й їх ватажок змушені були коритися силі та обставинам, часто поступатися перед доказами гетьмана Мазепи, що, врешті, непокору запорожців вбачав як результат дій Гордієнка. Бо саме він твердо стояв на охороні «прав і вольностей» козацьких, водив їх у походи на новозбудовані московські городи на р. Самарі, знищував фортеці, чинив утиски поселенцям. Гордієнка то обирали, то скидали, та незмінним був він у своєму прагненні зберегти цілісність запорозьких земель, що простягалися до Чорного моря. Царський уряд ігнорував протести козаків і за рахунок запорозької території виділив туркам і татарам землі Пониззя - від Бугу до устя р. Кам'янки.

Коли настала важка година для України, і Мазепа, переступивши незгоди, звернувся до Гордієнка по допомогу, останній підтримав велику загальнонаціональну ідею гетьмана щодо необхідності побудови незалежної, самостійної вільної Української держави. Він з шістьма тисячами козаків перетнув шлях біля Кодака російському війську, щоб потім з'єднатися з Мазепою та Карлом XII. Невдовзі, незважаючи на колишні розходження, з почтом прийняв Мазепа Гордієнка в Диканьці. Березневі події 1709 р. описані авторкою так образно, неначе вона була їх очевидцем.

Зруйнували врешті-решт московці оплот української вольності - Січ, бо сили були нерівні. Вивезли до Москви козацькі прапори, гармати, державний скарб. Так закінчила своє існування Чортомлицька Січ після полтавської катастрофи.

Останній розділ книги - про життя козаків у еміграції, про спроби П.Орлика, К.Гордієнка ще раз трусонуть московську силу, показати українській людині свою міць. Прочитають допитливі в книзі про наступні торги Україною між Росією і Туреччиною, про її розшматування навпіл.

Та історія Запорозьких Січей на тому не закінчується. Попереду були нова Кам'янська Січ, друга нова Олешківська Січ. І двічі за їх історію козаки обирали Костя Гордієнка своїм кошовим отаманом. Він пережив Чортомлицьку Січ на 24 роки, помер у 1733 р. Поховали його на козацькому цвинтарі Кам'янської Січі.

Наостанок, рекомендуючи цю чудову книгу всім, хто любить нашу історію, хочу до землі вклонитися мужній козацькій Олені Апанович за її титанічну працю, за любов до нашої славної козацької історії, без якої бідною виглядає історія України. Та чи була б вона взагалі?

*Марія Дмитрієнко,
д.і.н., засл. діяч науки і техніки
України*